

LEERPLAN

Plastische Opvoeding

(algemeen vak - lestijd: 2 à 3 uur per week)

Secundair Onderwijs – A.S.O. - III^{de} graad - Studierichting Rudolf Steinerpedagogie

ingediend door:

Federatie van Rudolf Steinerscholen in Vlaanderen vzw
lid van de European Council for Steiner Waldorf Education
p/a Nachtegaalstraat 8
2060 Antwerpen
03/213 23 33
steinerscholen@telenet.be

datum: 18 januari 2007

Inhoud

1. Beginsituatie	p. 3
2. Doelstellingen	p. 4
2.1. Algemene doelstellingen	p. 4
2.1.1. Schilderen en tekenen	p. 4
2.1.2. Boetseren	p. 4
2.2. Leerplandoelstellingen	p. 5
2.3. Therapeutische doelstellingen	p. 8
3. Leerinhouden	p. 9
3.1. Schilderen	p. 9
3.2. Teken en	p. 10
3.3. Grafiek (druktechnieken)	p. 10
3.4. Boetseren	p. 11
4. Minimale materiële vereisten	p. 13
5. Evaluatie	p. 14
6. Pedagogische en didactische wenken	p. 14
7. Bibliografie	p. 18

1. Beginsituatie

Met de derde graad S.O. sluit de steinerschool haar taak af: de opvoeding van de jonge mens tot een individu dat in staat is tot het ontplooiën van vrijheid en wereldinteresse. Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat de school alléén dit zou bewerkstelligen: de opvoedende taken liggen evenzeer in het ouderlijke (t)huis als in de gehele maatschappij.

De turbulente puberteitscrisis is voor de meeste leerlingen reeds een heel eind doorworsteld en nu komt er steeds meer innerlijke, vrije ruimte. Ook uiterlijk krijgen of nemen deze jongeren steeds meer vrije ruimte. De *eigen* innerlijke krachten kan de adolescent reeds enigszins beheersen en ordenen en ook in het sociale veld werd min of meer plaats bepaald. Bij de meeste leerlingen ontstaat er nu steeds meer interesse voor het beschouwelijke, voor diepere biografische drijfveren en voor verfijning van vaardigheden. Vooral een elfde klas (eerste jaar derde graad) kan daarin groot worden en veel presteren. In het laatste jaar gaat dat wel verder, maar daar begint de (nabije) toekomst reeds een grote rol te spelen en aandacht (verbinding) weg te zuigen, en dit zowel op het gebied van het schoolse werk zelf als op dat van het sociale (klasontbinding).

In de eerste en tweede graad is voor wat de vakken schilderen, tekenen, grafiek betreft, een basis opgebouwd: materieel en materialen maar vooral de plastische middelen zijn ruim verkend. De leerlingen hebben op vele manieren licht-donkertekenen en waterverfschilderen geoefend. Zowel waarnemingen naar de natuur als – meer abstract, voorstellingloos – de wereld van compositie, ritme, koloriet, spanning/ontspanning en de zeggingskracht van de vele plastische middelen werden oefenend onderzocht (zie voor dit alles ook: leerplannen eerste en tweede graad).

In de derde graad zal dit alles verder uitgediept en uitgebreid moeten worden, maar er ontstaat ook de mogelijkheid weer echte thema's te integreren: niet enkel een verkennen en een waarderen van de louter plastische middelen, maar tevens een toepassing ervan binnen thematische opgaven.

Qua kunstzinnige vaardigheden met betrekking tot P.O. is er bij de leerlingen (afkomstig uit een steinerschool) meestal reeds een goede basis, aangelegd in de lagere school en de eerste en tweede graad secundair onderwijs. Onderdelen van deze basis zijn: nat - in - natschilderen, licht - donkertekenen, perspectieftekenen, soms reeds nat op droog schilderen (aquarel laag - op - laag), boetseren met bijenwas, klei, werken met speksteen. Verder mag men wat *technieken* betreft, verwachten dat de meeste leerlingen ook kunnen werken met waskrijt, kleurpotloden, pennen en houtskool en druktechnieken.

Er wordt verwacht dat er een grote openheid bestaat voor het kunstzinnige: de leerlingen trachten vlot nieuwe technieken en opgaven te assimileren of eigen wegen te zoeken ter realisatie.

Ook voor boetseren is de basis voldoende groot om ruimte te kunnen maken voor eigen creativiteit en inzichten., zowel op het gebied van compositie, inzicht in vormkwaliteit, driedimensionaal denken, inzicht in vormdynamica als het beheersen van het basismateriaal.

2. Doelstellingen

De lessen P.O. begeleiden ontwikkelingsprocessen bij de leerlingen. Verschillende aspecten kunnen daarbij onderscheiden worden: waarnemen, denken, oordelen, onderzoeken, kunstzinnigheid, vormgeven, ondernemen, team vormen, zelfreflecteren en therapeutische aspecten. Een ander doel is (hulp bij) diagnostiek: de leerkracht leert door de waarneming van de kunstzinnige activiteit/processen en resultaten, de leerlingen beter kennen; het wezen van een jongere openbaart zich daarin vaak heel openlijk en diepgaand, zowel in zijn meer statische kwaliteiten als in zijn meer dynamische stromingen.

Het boetseren als ruimtelijke kunstdiscipline wordt in de bovenbouw van de Rudolf Steinerpedagogie steeds als volwaardig vak gezien met zijn eigen lesprogramma en -inhouden.

2.1. Algemene doelstellingen

2.1.1. Schilderen en tekenen

De algemene doelstellingen, zoals geformuleerd voor de eerste en tweede graad blijven grotendeels gelden (zie aldaar).

2.1.2. Boetseren

In het eerste jaar van de derde graad wordt ernaar gestreefd te werken vanuit de eigen innerlijkheid, uitdrukking te geven aan de eigen gevoelswereld en het zich inleven in de gevoelswereld van anderen. Dit kan op 'expressieve' of 'impressieve' wijze. Om dit te duiden wordt er gekeken naar de echte grote beeldhouwkunst en naar de stijlperiodes: ontwikkelingsperiodes van de mens die deze twee uiterste manieren van uitdrukking van het innerlijke tot uiting brengen. Dit is zeer duidelijk in de kunststromingen van rond en na 1900 (impressionisme ↔ expressionisme), maar ook bij de grote kunstenaars van deze tijd is dit steeds opnieuw te ontdekken.

Kunst wordt gezien als een noodwendigheid. Alle plastische aspecten worden behandeld op bewuste wijze, bijna als een zaakprobleem. Compositie, proporties, vereenvoudigen of weglaten of juist nadruk leggen door overdrijven of vergroten, structuur en afwerking staan ten dienste van de inhoud van het werk en worden tot een overtuigend geheel gevormd.

Waar in het eerste jaar een belangrijke plaats wordt ingeruimd voor het inleven en voelen, wordt in het tweede jaar van de derde graad meer ruimte gemaakt voor het denken. Zelfkennis en zelfbewustzijn, kijken en luisteren naar wat je bent en hoe je de wereld verstaat vormen een leidraad in het programma van het tweede jaar van de derde graad; kijken naar de mens en de maatschappij van op de plaats waar je nu staat. De meest nabije geschiedenis en kunstgeschiedenis helpen bij het plaatsen van dit gegeven. Omgekeerd opent het boetseren in dit jaar de toegang naar de wereld, de kunst en de geschiedenis.

2.2. Leerplandoelstellingen

De leerplandoelstellingen hebben dezelfde indeling als die gebruikt werd bij de specifieke eindtermen (SET) en uitgebreid met therapeutische doelstellingen.

Waarnemen.

De leerlingen

1. kunnen waarnemen door in een opdracht zelfstandig fenomenen zintuiglijk te observeren en hun waarnemingen exact te verwoorden en bij te stellen (SET 1);
2. kunnen in de waarnemingsfase afzien van oordelen en/of interpretaties (SET 2);
3. kunnen het gevoel als waarnemingsorgaan gebruiken in welbepaalde opdrachten
  - a. bij het beschrijven van fenomenen
  - b. en om de gevoelens van anderen te leren waarnemen (SET 4).

Denken

De leerlingen

4. kunnen hun denkbeelden tot een visuele uitvoering brengen binnen een welbepaalde opdracht (SET 6);
5. kunnen erkennen dat hun eigen voorstellingen en oordelen een kleuring kunnen hebben, afhankelijk van hun denkstijl, hun positie en hun relatie met de waarneming (SET 7);
6. kunnen hun wiskundig ruimtelijk denken verrijken met driedimensionale weergaven bij kunstzinnige opdrachten (SET 8);
7. kunnen theoretisch denken in welomschreven kunstzinnige opdrachten (SET 10);
8. leren vanuit inzicht naar kunst kijken;
9. verwerven kennis van bepaalde themata, voortvloeiend uit het kunstzinnig onderzoek van de natuur (bijv. in het eerste jaar van de derde graad: planten, landschap, klimaat, atmosfeer e.d. en in het tweede jaar: de mens in zijn fysieke maar ook in zijn psychische hoedanigheid, enz.);
10. verdiepen hun kennis van kleuren, kleurcombinaties, lichtomstandigheden, compositie-elementen, enz. en van de dynamiek tussen deze elementen.

Oordelen

De leerlingen

11. kunnen onderscheiden in welke mate sympathie en antipathie hebben meegespeeld bij het vormen van een oordeel binnen een bepaalde opdracht (SET 12);
12. kunnen na het kennismaken met verschillende standpunten een eigen oordeel formuleren binnen welomschreven leersituaties; (SET 13)
13. leren gemoedstoestanden te objectiveren door het zich inleven in de gestelde thema's.

Onderzoeken

De leerlingen kunnen

14. aan de hand van diverse zoeksystemen – waaronder geautomatiseerde – gericht bronnenmateriaal verzamelen, ordenen en selecteren (SET 15);
15. een onderzoeksopdracht plannen, uitvoeren en evalueren bij een kunstzinnig project (SET 16);
16. de resultaten van een onderzoeksopdracht formuleren, een standpunt bepalen, beargumenteren, toetsen aan andere standpunten en hierover rapporteren (SET 17).

Kunstzinnigheid

De leerlingen

17. kunnen grote kunststromingen herkennen, het verband met hun tijdsgeest leggen en dit als referentiekader gebruiken tijdens kunstzinnige activiteiten (SET 18);
18. kunnen in een kunstzinnig proces structuren herkennen zoals bij plastische composities (SET 19);
19. kunnen de eigenheid herkennen van het artistieke domein beeldende kunst (SET 20);
20. kunnen creativiteit omvormen tot kunstzinnigheid en ontwikkelen een innerlijke verbinding met de opgaven en met het kunstzinnig scheppingsproces
  - a. door uit te gaan van waarneming, inleving en de eigenheid van context en materialen,
  - b. door het pendelen tussen waarnemen en handelen bij het kunstzinnig proces;
  - c. en dit ook gebruiken in welbepaalde leeropdrachten (SET 21).
21. kunnen zich, in bepaalde gevallen, afstemmen op het geheel om tot een kunstzinnig proces te komen (SET 22);
22. kunnen inzien dat mensen in het kunstzinnig proces vele facetten van hun wezen tonen en brengen hiervoor respect op (SET 23);
23. kunnen vertrouwen ontwikkelen in het eigen en het gemeenschappelijke kunstzinnige proces en kunnen de kunstenaar in andere mensen en in zichzelf ervaren (SET 24);
24. kennen de aard en mogelijkheden van de verschillende te gebruiken materialen en materieel; kennen en verruimen materiaal- en techniekgebruik in functie van het te bereiken doel;
25. kennen de aard en mogelijkheden van de verschillende beoefende technieken;
26. bestuderen de verschillende aspecten van de beeldhouwkunst, zowel naar vorm als naar inhoud;
27. leren de geschikte ruimtelijke vorm (reliëf, rondsculptuur, frontaal) en compositie kiezen in functie van de inhoud;
28. leren originele oplossingen zoeken vanuit technische beperkingen;
29. leren voorstudies gebruiken;
30. zoeken een toegang tot de moderne kunst, ook als tijdsbeeld, vanuit het begrijpen van de individualiteit van de kunstenaar of kunstenaarsgroep;
31. kennen en verruimen materiaal- en techniekgebruik in functie van het te bereiken doel;
32. hebben zicht op hun expressief vermogen: de expressie van de binnenwereld en van de buitenwereld (niet noodzakelijk gelijktijdig én te onderscheiden!);
33. hebben gevoel voor de plastische kwaliteiten van kleisoorten, was, steatiet en gips en voor de mogelijkheden van deze materialen voor de beeldhouwer;
34. ontdekken bij het vele oefenen en werken het *ritme* als drager/motor van een beeldopbouw.

Vormgeven

De leerlingen:

35. kunnen binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding bij de uitvoering van de opdracht:
  - a. regels van de vakdiscipline toepassen,
  - b. kennis van en inzicht in het gebruik van de materialen toepassen,
  - c. met zorg en respect omgaan met gereedschap en uitrusting,
  - d. de opgegeven maten en/of criteria respecteren ,
  - e. door orde en netheid de veiligheid en efficiëntie bevorderen,
  - f. rekening houden met de veiligheidsvoorschriften (SET 28);
36. leren een werk afwerken (details, oppervlaktebehandeling en structuur) in functie van de inhoud en versterken daarbij het doorzettingsvermogen;
37. ontwikkelen vormkracht.

Ondernemen

De leerlingen

38. hebben beslissingskracht en daadkracht op de juiste momenten in het scheppingsproces (waarbij de 'daad' evengoed geduld of resignatie kan zijn).

Team vormen

De leerlingen

39. kunnen binnen de context van een leeropdracht en mits begeleiding in een dialoogcultuur actief deelnemen (SET 33);
40. kunnen door onderling overleg tot een taakverdeling komen (SET 34);
41. hebben interesse voor de creaties van anderen in de groep.

Zelfreflecteren

De leerlingen

42. kunnen terugkijken naar zichzelf in leersituaties en groepsprocessen en daarover rapporteren (SET 38);
43. kunnen aangeven binnen een bepaalde leercontext en onder begeleiding dat ze zich bewust zijn van eigen beperkingen en talenten (SET 39);
44. leren werken vanuit eigen mogelijkheden en beperkingen en beleven steeds bewuster de eigen grenzen in het scheppingsproces: zelfkennis;
45. leggen de neiging aan om het eigen lot in handen te (gaan) nemen. [D.w.z dat de leerlingen in deze kunstzinnige processen steeds meer zichzelf herkennen (zelfkennis opdoen) en van daaruit een stimulans (wilsactivering) ontvangen om aan hun menswording te werken, wat werkelijk bevrijding kan gaan betekenen.]

2.3. Therapeutische doelstellingen

Dit zijn 'doelstellingen-op-de-achtergrond' of 'doelstellingen-volgens-noodzaak'.

Doordat het beoefenen van kunstzinnig werk zich steeds beweegt tussen chaos en vorm, is het heel goed mogelijk om in de P.O.-lessen speciale aandacht te besteden aan leerlingen die extreem naar het ene of naar het andere neigen.

Het opvoeden tot een volledig ontwikkelde persoonlijkheid betekent in onze tijd ook een *helen* na beschadigingen en een uitbalanceren van de krachten. In een moderne pedagogie moet het therapeutische werken een *afgemeten* aandacht krijgen (louter 'therapeutisch oefenen' zou erg fout zijn!). Hierover bestaat binnen de beweging van Rudolf Steinerscholen reeds een ruime ervaring (opgeleide leerkrachten-therapeuten, vakboeken kunstzinnige therapie).

In deze laatste jaren S.O. kunnen therapeutische mogelijkheden bij sommige leerlingen reeds bewuster ter sprake gebracht en aangepakt worden. Dit staat in verband met de ontkiemende zelfkennis en zelfgewaarwording. Ook de terugblik op de gehele middelbare school en de ontwikkeling die men heeft doorgemaakt, vanuit het tekenen/schilderen, kan gevoel voor ontwikkeling brengen, zowel klassikaal als individueel, en als dusdanig therapeutisch werken en van betekenis worden voor toekomstig oefenen en handelen.

3. Leerinhouden

3.1. Schilderen

De kleurenstudies (bijv. kleurenkoppels) kunnen op vele manieren in de twee jaren van de derde graad verder gezet, verdiept en verrijkt worden.

Door de opgedane ervaringen in vorige jaren kunnen nu weer oefeningen , waarbij een bepaald *thema* wordt uitgediept, doorgewerkt worden.

De leerlingen kunnen reeds bewuster met een beeldopbouw omgaan, zonder daarbij gevoel en verbeeldingskracht te verliezen.

Vooraf in het eerste jaar kunnen aan bod komen:

- Studies van de elementen warmte, lucht/licht, water, aarde, heel extreem of juist heel subtiel verweven;
- De elementen in het landschap;
- Seizoenen en metamorfose-oefeningen daarvan;
- Het vegetatieve/ de plantengroei (studies):
  - o ontkiemen,
  - o groeien,
  - o bloeien,
  - o vruchtzetting,
  - o sterven van planten;
- Thema's die aansluiten bij de leerstof uit andere vakken (bijv. het Parcivalverhaal, de biologie: een schat aan rijke, karakteristieke beelden);
- Dierkarakters, het dier in zijn omgeving;

[de lijst bevat enkel voorbeelden en is niet exhaustief]

Vooraf in het tweede jaar kunnen aan bod komen:

Allerlei portretstudies, koppen, gestalten e.d. bijvoorbeeld:

- profiel
- Rembrandteske portretstudies (innerlijk/uiterlijk licht, lichten, belichten)
- expressies (bijv. E. Noldes' 'Ungemalte Bilder')
- schetsen in grisaille
- kopiëren naar oude en moderne meesters
- portret naar model in kleur
- handenstudies
- thema's met figuren, bijv. Kerstgroep
- thema's uit Faust
- zelfportret

[de lijst bevat enkel voorbeelden en is niet exhaustief]

3.2. Teken

Er wordt zowel naar waarneming als naar fantasie (expressie) geoefend.

In het eerste jaar:

- plantenkarakters
- park
- landschap
- cultuurlandschap
- vruchten
- licht/donkertekenen

[de lijst is niet exhaustief]

In het tweede jaar:

- portretten: profiel, driekwart, en face
- handenstudies
- studie van oog, oor, neus, mond
- silhouetten
- modeltekenen (gestalte in verschillende houdingen, duo's, ...)

[de lijst is niet exhaustief]

3.3. Grafiek (druktechnieken)

Als een school daartoe de mogelijkheden heeft, richt ze met bovenbouwleerlingen drukgrafiek in. Om te beginnen staat bij elke discipline van grafiek een grote eis van orde en organisatie voorop. Leerlingen op deze leeftijd hebben alleen al daaraan belangrijke ontwikkelingsstof.

Het beoefenen van drukgrafiek kan ook sterke stimulansen en inzichten verschaffen met betrekking tot materiaalaanvoelen, beeldruimte (vlakbegrip), compositie, bladschikking en productcreatie. Begrip voor 'arbeid' en 'verzorging' wordt hierbij gewekt.

3.3.1. *Het eerste jaar van de derde graad*

In het eerste jaar ontwikkelen de leerlingen een geraffineerd licht/donkertekenen naar aanleiding van passende themata zoals de plantenwereld of het Parcivalverhaal. Dit licht/donkertekenen kan nog eens verdiept worden in een periode of een tijdje etsen. Op deze leeftijd kunnen de jongeren – op een heel andere manier dan in de tweede graad het geval was – de licht/donkerkwaliteiten verbinden met zielenbewegingen of met een aanvoelen van etherische kwaliteiten (groei, leven). De rijkdom van de etstechnieken wordt geproefd en stapsgewijze onderzocht. De expressieve mogelijkheden van het etsen zijn groot en de op te bouwen vaardigheden en het werkprocédé pedagogisch relevant.

3.3.2. *Het tweede jaar van de derde graad*

Als er tijd voor is, kan eventueel in een laatste jaar een druktechniek naar keuze benut worden, teneinde een daarbij passende thematiek uit te werken. De mogelijkheid tot reproductie ligt voor de hand en kan eventueel haar toepassing vinden in de boekbinderij en voor gelegenheidsgrafiek allerhande.

3.4. Boetseren

3.4.1. Het eerste jaar van de derde graad

Als leerinhoud voor het eerste jaar van de derde graad zijn alle thema's geschikt die de innerlijkheid van de leerling, de mens kunnen helpen uitdrukken. De vorm kan gaan van zeer figuratief tot abstract en moet ruimte laten voor de eigen kunstzinnigheid van de leerling. De opdrachten dienen zo geformuleerd te zijn dat de leerling ook echt het gevoel krijgt zelf te denken, te voelen en te willen (doen). Ze moeten ook aanleiding geven tot een sterke inleving/beleving van het thema.

Ook waarnemingsoefeningen blijven behoren tot de leerinhoud, omdat zij de leefwereld van de leerlingen verruimen, bewuster maakt, maar ook als voorstudie voor een ruimer thema kan de zo exact mogelijke weergave van de werkelijkheid een noodzakelijke stap zijn.

De geschiedenis van de beeldhouwkunst is geschikt om dit alles te illustreren of te duiden.

Verruiming van materiaal- en techniekennis wordt gebracht in zoverre het urenpakket en de technische mogelijkheden van de school dit mogelijk maken.

Mogelijkheden (voorbeelden)

Mogelijke thema's zijn:

- Relatie: groep mensen verbonden door dezelfde emotie, bijvoorbeeld opstand, vreugde, verdriet, enz. (Burgers van Calais, Rodin)
- Sterke emoties:
  - o liefde – De kus – Brancusi, Rodin
  - o dood – Pieta's – Romaans, Gotisch, Barok, Kollwitz, enz.
- Houdingen uit sport of dans: uitdrukken van kracht, beweeglijkheid, snelheid
- Het gebaar:
  - handgebaren
  - uitdrukken van een gevoel in lichaamshouding: lichaamstaal
- Parcivalepos (zie ook leerplan Nederlands)

3.4.2. Het tweede jaar van de tweede graad

Als leerinhoud van het tweede jaar van de derde graad zijn alle thema's geschikt die de leerling helpen zijn plaats in de wereld, zijn eigen individualiteit, zijn kijk op zichzelf en zijn medemens bewuster te maken. Een belangrijk thema dat hiervoor naar voren komt, is de studie van het menselijk hoofd, met de schedel als drager van het denken, het aangezicht als spiegel van de innerlijkheid, het reeds geleefde of pril begonnen leven, de houding van het hoofd, de wijze van dragen van het hoofd op de schouders als beeld van een innerlijke houding of karakter.

In het laatste jaar moet ook de gebruikte techniek op poten staan en is de vrijheid van materiaalkeuze een mogelijkheid om verder te individualiseren.

Ook kan waarneming voorafgaan aan persoonlijk werk.

Mogelijkheden (voorbeelden)

- Het hoofd als omgekeerde Griekse vaas in opbouwtechniek (Wat vond ik van mezelf terug in dit zomaar uit mijn vingers ontstane hoofd?)
- Zelfportret, uitgaande van: wat weet ik van mezelf? (geen direct vergelijkend spiegelwerk)
  - o Welke houding of pose heb ik?
  - o Hoe draag ik mijn hoofd?
  - o Wat is mijn meest typische lichaamshouding?
  - o Welk type ben ik? Welk karakter?
  - o Wat valt op in mijn gezicht?
  - o Wat vind ik mooi?
- Studie van leeftijdskenmerken, bijv. babyhoofdje – oude man
- De mens als spiegel van de maatschappij: hoe kan ik in het beeld van een mens – of menselijk hoofd – tonen hoe ik de wereld c.q. de maatschappij of een mij fascinerend aspect hiervan beschouw?

4. Minimale materiële vereisten

Door de duidelijke nood aan vakdiscipline op deze leeftijd is het noodzakelijk dat er niet alleen een vakspecialist (de P.O.-leraar) voor de klas staat, maar dat de leerlingen ook kunnen beschikken over een terdege uitgerust vaklokaal. De voorkeur gaat uit naar een klassiek schildersatelier (licht!) waarin groepen kunnen werken met de juiste materialen en met het juiste materieel. Bij donker weer moet het lokaal adequaat verlicht kunnen worden zodat er bijvoorbeeld toch geschilderd kan worden.

Er is ook veel opslagruimte nodig voor papier, schilderplanken, mappen, enz.

Ook goede sanitaire voorzieningen zijn wenselijk: grote waterbak met stromend warm en koud water.

Voor het vak boetseren is een eigen vaklokaal met goede verlichting en tafels van de goede hoogte onontbeerlijk. Ook veel bergruimte moet worden voorzien, om de werkstukken van de leerlingen te kunnen bewaren.

Meubilair:

Elke leerling beschikt over een ruime tafel en een schildersezel

Materialen

Allerhande papiersoorten: aquarelpapier, tekenpapier, pastelpapier, steinbach, ook grote vellen

Verf: waterverf, acrylverf, gouache, Chinese inkt

Platte penselen

Pastels, oliekrijt, houtskool

Houten planken om papier op te spannen, schilders- en tekenplanken

Bij uitbreiding kan er ook het volgende voorzien worden:

Etspers en bijbehorende materialen zoals koperplaten, etsnaalden, bak met zuur (ijzerperchloride)

Daarbij moet het etsen gebeuren op een ecologisch verantwoorde manier met afbreekbare producten.

Linoleum, handpers en linogutsen.

5. Evaluatie

5.1. Evaluatie door leerlingen

Besprekingen van het gepresteerde werk:

- klassikaal georganiseerd
- individueel gesprek leerkracht-leerling

5.2. Evaluatie door de leerkracht

De leerkracht evalueert voor zichzelf de bewust gestelde doelstellingen (zie hoofdstuk 2)

5.3. Getuigschrift

De leerlingen en hun ouders krijgen minstens eenmaal per jaar een schriftelijke neerslag van de evolutie op dit terrein

Ook hier liggen de criteria in de doelstellingen (zie hoofdstuk 2).

6. Pedagogische en didactische wenken

6.1. Grootte van de groep

Hoe ouder de leerlingen worden, hoe sterker het individualiseringsproces intreedt, hoe meer tijd er aan enkelingen moet worden besteed en hoe kleiner de groepen horen te zijn. Groepen van ca. 12 leerlingen zijn doorgaans het gunstigst: er kan voldoende begeleid worden en er kan ook onder de leerlingen een wisselwerking en verscheidenheid ontstaan.

Elke groep heeft een heel eigen *groepsdynamiek* en groeps capaciteit. Daarom vraagt elke groep een andere werkwijze, vaak andere onderwerpen, andere accenten.

6.2. De tijd

Ook in de derde graad worden de kunstzinnige vakken liefst periodisch ingericht (bijv. zes weken met drie blokken van twee lessen boetseren). Door dit systeem wordt er een zeer hoge concentratie en verbinding met de werkprocessen bereikt. Vervlakking of oppervlakkigheid wordt vermeden doordat de leerlingen een intense relatie met materialen, plastische middelen, het eigen ontwikkelingsproces en met de leerkracht kunnen aangaan.

6.3. Methodes

Dit aspect is zo uitgebreid en zo afhankelijk van de creativiteit van de leerkracht en van de klasgroep dat het in dit leerplan niet aan bod kan komen.

Wat het boetseren betreft, kan de keramische opbouwtechniek in alle jaren van de bovenbouw

toegepast worden. Voor de derde graad bestaat er een zeer ruime keuze in methoden omdat er echt wordt gewerkt in functie van de individualiteit van de leerling.

6.4. Opmerking bij het tekenen van de derde graad

Van groot belang is de keuze van materiaal en papier en de omgang daarmee in de les. Elk materiaal en elke techniek moet op een geëigende manier gebruikt en tot een juiste afwerking worden gevoerd. Zowel verdieping van een techniek is van belang als een regelmatige afwisseling, zodat zowel kwaliteit ontstaat als een zekere rijkdom aan kwaliteiten.

De mogelijkheden zijn zeer uitgebreid en elke mogelijkheid brengt een kwaliteit die al dan niet passend is op een bepaald moment met een bepaalde groep.

Men kan werken met houtskooltechnieken, arceertechnieken in pen of potlood, krijt, lavis e.d., groot/klein formaat, papiersorten- en kleuren enz. Keuze te over. Elke keuze zij gemotiveerd.

6.5. Handelingsbekwaamheid bevorderen door kunstzinnige processen

Ook voor de leerlingen uit de derde graad is de algemene ontwikkeling nog van groot belang. Met deze algemene ontwikkeling wordt hier niet alleen een intellectuele ontwikkeling met de zogenaamde algemene vakken bedoeld maar wel een algemeen menselijke ontwikkeling. Het is belangrijk dat onze leerlingen een hele reeks innerlijke leer- en rijpingsstappen zetten in de richting van een mondige en zelfstandige persoonlijkheid. Daartoe zijn verschillende oefenwegen nodig. Kunstzinnig oefenen neemt daarbij een bijzondere plaats in.

De kunstzinnig handelende mens

De kunstzinnige vakken hebben een heel aparte rol te spelen in de vorming van onze leerlingen voor hun toekomstige leven. Dit gaat verder dan een mooi kunstzinnig resultaat kunnen voorbrengen of een kunstzinnige grondhouding aankweken.

In de huidige economische realiteit voltrekken zich belangrijke evoluties die een diepgaande invloed hebben op de verwachtingen naar de handelingsbekwaamheid van mensen. Men verwacht steeds meer flexibiliteit, eigen initiatiefkracht en verantwoordelijkheid van de mensen. Dit heeft ook veel te maken met de verdergaande automatisering die door de computertechniek mogelijk is geworden. De meer repetitieve handelingen die met grote precisie moeten worden uitgevoerd, gebeuren meer en meer door machines. Er blijft nog een heel veld open voor de typisch menselijke vermogens en het zal dus steeds belangrijker worden om die dan ook ten volle te ontwikkelen. De grote uitdagingen van onze huidige maatschappij vragen om handelingsgerichte intuïtie en fantasie. Het vraagt om het ontwikkelen van een houding van flexibiliteit en zich aan steeds nieuwe situaties adequaat aanpassen. Maar ook een scherp zintuiglijk waarnemingsvermogen is van belang.

Een belangrijk aspect van flexibiliteit is de verwachting dat men in de toekomst niet zijn hele leven lang in dezelfde job zal kunnen blijven werken. Wat men eenmaal heeft geleerd zal waarschijnlijk niet voor een heel beroepsleven lang voldoende zijn. Men zal in staat moeten zijn

om zijn eigen beroepsbiografie gestalte te kunnen geven en ook daarvoor zijn intuïtie en fantasie, naast flexibiliteit en bereidheid tot voortdurend leren en aanpassen, van belang.

Om tegemoet te komen aan de hierboven vermelde verwachtingen is het nodig om het kunstzinnige handelingsvermogen te scholen. Vanuit het kunstzinnig oefenen ontstaat het kunstzinnig handelen wat betekent dat men open en met een goed waarnemingsvermogen een dialoog aangaat met de realiteit. Hieruit kunnen dan handelingsideeën groeien.¹

Kunstzinnig werken vraagt dat de leerlingen zich eerst een voorstelling maken maar zich daarna aanpassen aan wat de realiteit vraagt. Het maakt mogelijk dat er iets kan ontstaan dat men niet op voorhand had kunnen bedenken. De leerlingen worstelen met de materie, overwinnen moeilijkheden, leren zich aan het materiaal aan te passen, accepteren mislukkingen en ontwikkelen uithoudingsvermogen. De leerlingen oefenen daarbij sterk hun waarnemingsvermogen maar ook hun vermogen om oplossingen te vinden voor niet voorziene obstakels. Deze vermogens worden ook in zuiver vakgerichte oefeningen in andere vakken zoals die van het leerplan expressie aangescherpt maar daar worden ze meer geoefend door werkregels die van buitenaf worden opgelegd. In de kunstvakken krijgt de leerlingen de kans om ook vanuit zichzelf de motivatie op te brengen om deze vaardigheden in te zetten omdat de opdracht zelf dat van hen vraagt. Wanneer men bijvoorbeeld een houtskooltekening maakt, voelt men vanzelf de noodzaak tot voorzichtig omgaan met het materiaal aan omdat anders de tekening verprutst is.

Kunstzinnig handelen zal in de toekomst steeds meer noodzakelijk worden. Deze nieuwe manier van handelen reikt veel verder dan een schoolopleiding. Het is nodig voor het persoonlijke leven zoals in persoonlijke relaties met mensen zowel als voor het werkende leven en zelfs voor het omgaan met de eigen biografie. In het sociale leven, in het werkmilieu en in de biografie van de hedendaagse mens komen zoveel onverwachtse wendingen en gebeurtenissen en ontstaan zoveel vragen en onzekerheden dat de vaardigheid om daar mee om te gaan van groot belang is. In de steinerpedagogie wordt bovendien uitdrukkelijk gevraagd dat de leraar dit kunstzinnig handelen ook toepast in het lesgeven.

Het kunstzinnig handelen kan gekarakteriseerd worden door vier fases:

Fase 1: onbevangen beginnen;

Fase 2: vragend handelen;

Fase 3: het nieuwe, de verborgen mogelijkheid waarnemen;

Fase 4: onderzoekend oordelen.

Onbevangen handelen betekent de eigen oordelen en vooroordelen opzij kunnen zetten bij het aanpakken van een bepaalde situatie of een bepaalde relatie met een mens. Maar het betekent ook niet te lang stil te staan bij onvruchtbare overwegingen vooraf maar de situatie (of de sociale relatie met een mens) praktisch durven aan te pakken zonder garanties op zekerheden.

---

¹ Zie *“Künstlerisch Handeln, die Förderung beruflicher Handlungsfähigkeit durch künstlerische Prozesse”* Michael Brater, Ute Büchele/Erhard Fücke/Gerhard Herz, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1989.

Bij dat handelen tast men de situatie voorzichtig af zodat men zich ook weer kan terug trekken op het moment dat men voelt dat men niet juist bezig is. Vragend handelen betekent dat men uiterst opmerkzaam blijft voor wat de situatie of de andere mens 'antwoordt'. Dit houdt niet in dat men er afstandelijk over nadenkt maar wel dat men actief op de zaak ingaat. Door op deze manier te handelen, ontdekt men wat er werkelijk bezig is en komt men verder dan een oppervlakkige analyse.

In de derde fase kan dan iets nieuws waargenomen worden dat de verborgen mogelijkheden kan openbaren. De ontdekking ontstaat door wakkerheid en onbevangen en secuur waarnemen met alle zintuigen. Ze hangt ook af van het engagement dat men in de handeling steekt. De oplossing ontstaat uit de zaak zelf en niet uit de theorie.

Ten slotte is men in staat om op een objectieve manier te handelen omdat men vertrokken is vanuit de zaak zelf en niet vanuit vooraf gevormde meningen en voorstellingen. Het onderzoekend oordelen vertrekt vanuit een praktisch en niet vanuit een theoretisch oordeel. Dit betekent dat men de ervaring en/of de vakcompetentie niet gebruikt om de enige mogelijke 'juiste' weg op voorhand uit te stippelen. Beiden worden als een instrumentarium ingezet om uit de waarneming en het praktijkonderzoek een aangepast antwoord te geven op de vraag.

De bovenstaande manier van handelen wordt bij uitstek geoefend door kunstvakken pedagogisch in te zetten. Kunstzinnig oefenen met kleur, klei, hout e.d. legt een degelijke basis voor de vaardigheden die voor het hierboven beschreven kunstzinnig handelen nodig zijn. Deze vaardigheden moeten dan uiteraard ook nog uitgroeien tot competenties dus ook overdraagbaar zijn naar andere situaties dan die waarin men ze geleerd heeft. Dit kan in een tweede graad enkel aangelegd worden en zal moeten groeien tot een zekere rijping aan het einde van de derde graad.

7. Bibliografie

- ADAMS, G., WHICHER, O., *Die Pflanze in Raum und Gegenraum*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1960.
- BAMMES, G., *Der nackte Mensch*, Volkseigenen Verlag, Berlin, 1981.
- BAMMES, G., *Die Gestalt des Tieres*, Volkseigenen Verlag, Berlin, 1981.
- BAMMES, G., *Figurliches Gestalten*, Volkseigenen Verlag, Berlin, 1981.
- BARCSAY, J., *Anatomie voor de kunstenaar*, Canteleer, De Bilt, 1978.
- BOOS-HAMBURGER, H., *Aus Gesprächen mit Rudolf Steiner über Malerei*, Basel, 1985.
- BRUIN, D., *Schilderen op school. V.P.C. Leerplan. Werkboek 7*, Stichting Vrij Pedagogisch Centrum, Driebergen.
- CLAUSEN, A.-U., RIEDEL, M., *Plastisches Gestalten in Holz*, Mellinger Verlag, Stuttgart, 1972.
- CLAUSEN, A.-U., RIEDEL, M., *Schöpferisches Gestalten mit Farben*, Mellinger Verlag, Stuttgart, 1988.
- CLAUSEN, A.-U., RIEDEL, M., *Zeichnen = Sehen lernen!*, Mellinger Verlag, Stuttgart, 1986.
- CLERIN, Ph., *Das große Buch des Modellierens und Bildhauens*, Verlag Bern, Stuttgart, 1993.
- DAMM, E.-L., *Malen mit Seelenpflege-bedürftigen Kindern*, Stuttgart, 1984.
- ELLENBERGER, W., BAUM, H., DITTRICH, H., *Animal anatomy for artists*, Dover Publication, Dover/New York, 1970.
- GÖBEL, Th., *Die Quellen der Kunst*, Philosophisch-Anthroposophischer Verlag am Goetheanum, Dornach, 1982.
- GOETHE, J.W., *Kleurenleer*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1991.
- GRODDECK, M., *Die Schulschizzen von Rudolf Steiner*, Dornach, 1959.
- HALE, R.B., *Tekenlessen van de grote meesters*, Uitg. Gaade, Amerongen, 1981.
- HAUCK, H., *Kunst und Handarbeit*, Stuttgart, 1993.
- HAUSCHKA, M., *Kunstzinnige therapie*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1990.
- HEBING, J., *Lebenskreise-Farbenkreise. Erinnerungen. Aus den Tagebüchern des Malers*, Stuttgart, 1969.
- HEBING, J., *Welt, Farbe und Mensch*, Stuttgart, 1983.
- JULIUS, F., *De twaalf driften*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1973.
- JULIUS, F., *Het dier tussen mens en kosmos*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1977.
- JÜNEMANN, M., WEITMANN, F., *Der künstlerische Unterricht in der Waldorfschule. Malen und Zeichnen*, Stuttgart, 1986.
- KANDINSKY, W., *Spiritualiteit en abstractie in de kunst*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1993.
- KEMPEN, C., *Der Bau*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1978.
- KÖNIG, K., *Bruder Tier*, Fischer Verlag, Frankfurt, 1983.
- KRANICH, E.M., JÜNEMANN, M., BERTHOLD-ANDRAE, H., u.a., *Formenzeichnen*, Stuttgart, 1985.
- MÄCKLER, A., *Lichtoffene Farbigkeit. Grundlinien der anthroposophisch orientierten Lasurmalerei*, Schaffhausen, 1992.
- MARTIN, E., *Das Aetherische*, Verlag Die Pforte, Basel, 1989.
- MÜLLER, B., *Schilderen met kinderen*, Zeist, 1987.
- PROSKAUER, H.O., *Zum Studium von Goethes Farbenlehre*, Basel, 1986.
- SCHAD, W., *Säugetier und Mensch*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1971.
- SCHWENK, Th., *Das sensibel Chaos*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1976.

STEINER, R., *Architektur, Plastik und Malerei des Ersten Goetheanum*, Dornach.
STEINER, R., *Das Künstlerische in seiner Weltmission*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 276).
STEINER, R., *Das Wesen der Farben*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 291).
STEINER, R., *De kleuren, werking en karakter*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1981.
STEINER, R., *De spirituele bronnen van de kunst*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1993.
STEINER, R., *Der Mensch als Zusammenklang des schaffenden, bildenden und gestaltenden Weltenwortes*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 230).
STEINER, R., *Farbenerkenntnis*, aanvulling op *Das Wesen der Farben*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 291a).
STEINER, R., *Kunst im Lichte der Mysterienweisheit*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 275).
STEINER, R., *Kunstgeschichte als Abbildung innerer geistiger Impulse*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach, (GA 292).
STEINER, R., *Licht en duisternis. Over het wezen van de kleuren*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1982.
STEINER, R., *Zur Sinneslehre*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1980.
TAYLOR, E., *Er is meer onder de zon. Krachten in de ziel bij jonge mensen*, Amsterdam, 1989.
TEEUWISSE, A., *Beeldhouwtechnieken*, Lemniscaat, Rotterdam, 1981.
VAN DE VORST, T., *Portret- en figuurboetseren*, Cantecler, Rotterdam, 1980.
VOGEL, L., *Der dreigliedrige Mensch*, Verlag am Goetheanum, Dornach, 1992.
WEITMANN, F., *Aus dem künstlerischen Unterricht der Waldorfschulen. Malen und Zeichnen in der Oberstufe*, Stuttgart, 1981.